

Nyúl Eszter Anna

AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG ELVESZTETT ÁTMENETI RÍTUSA

Absztrakt

Az első személyi igazolvány átvétele napjainkban már nem olyan meghatározó élmény Magyarországon, mint ahogyan az idősebb generációk emlékezetében él, amikor serdülő korban többnyire az osztálytársakkal közösen ünnepélyes formában átvették az okiratot. Anélkül változtattak 2009-ben az okirat kiállításának gyakorlatán, hogy figyelembe vették volna a vele járó úrt az identitásformálásban. Jelen tanulmány kulturális antropológiai szempontokból vizsgálta a személyi igazolvány egykori szerepét. A 16 majd 14 éves korhoz kötött kötelező kiállítása és kézhezvétele átmeneti rítusként volt jelen a magyar fiatalok életében, amely ezáltal jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy ráébredjenek és felkészüljenek a nagykorúsággal együtt járó állampolgári jogokra és kötelezettségekre. Az összehasonlítás igazolja a személyi igazolvány átvételének rítusként történő értelmezését. Ez a felismerés azért is fontos, mivel jelenleg Magyarországon nincsen olyan eszköz az állampolgárságra nevelésben, amely a fiatalokat olyan erővel készíteti a jogkövető állampolgári lét felismerésére, mint ahogyan erre az első személyi igazolvány átadása a korábbiakban képes volt. Ez a fel nem ismert, vagy eléggé nem hangsúlyozott beavatás olyan úrt hagyott maga után, amelynek kitöltése az állampolgárságra nevelés jövőbeli feladata.

Kulcsszavak: személyazonosító igazolvány; kulturális antropológia; állampolgárságra nevelés

Bevezetés

Harminc évvel ezelőtt Marc Abélès „Az állam antropológiája” című könyvét azzal a kérdéssel indította, hogy „van-e létalapja annak a politikai antropológiának, amely manapság érvényesül a társadalomban? (...) Nem ellentmondás -e, hogy az etnológus szemével vizsgáljuk kortársainkat egy olyan területen, amelyen az értelmezés állandóan jelen van, sőt néha egyenesen a cselekvés előtt jár?” (Abélès, 2007, p. 9) Könyvében meggyőző érvelés mentén mutatja be, hogy a politikai antropológiai vizsgálat tárgyaként érdemes a mai társadalmakra tekinteni, az egységes látásmód lehetővé teszi az összehasonlítást, s feltárni a mi társadalmainkban is létező egyetemes jelenségeket. A modern állam legitimitásában is fellelhetők a rituálék és a szimbolikák, mivel antropológusként vizsgálva a kérdést a politikum – szemben a filozófusok vitájával a jog és politika természeti vagy mesterséges jellegéről – mindenütt és mindenkor fellelhető.

Letenyei László szerint viszont Magyarországon az antropológia szó hallatán a hallgatóság többnyire még mindig egzotikus tájak népeire gondol. De ezt már örvendetesnek tartja, mert nem „a régi csontok iránt kezdenek el érdeklődni.” (Letenyei,

2012, p. 15) Ahogyan említi is, Boglár Lajos bonmot-ját: „mi nem a csonttal, hanem a velővel foglalkozunk”(Letenyei, 2012, p. 15).

E diszciplína által lehetőség van a távoli tájak korábbi kutatásai után, azokat felhasználva, a minket körülvevő modern világban hasonlóképpen szétnézni. A „velő” jelen tanulmányunk esetén mindenkinek a táskájában vagy zsebében lapuló személyazonosságát igazoló okmány. A személyazonosító igazolvány elődje, a személyi igazolvány sokaknak a felnőtté válás folyamatának szimbóluma volt, és ezáltal alkalmas arra is, hogy az antropológia eszközeivel vizsgáljuk. A komparatív kutatás során arra törekszünk, hogy az átmeneti rítus fogalmával és gyakorlataival hasonlítsuk össze az ünnepélyes formában és serdülőkorhoz kötött igazolvány átadását.

Tesszük ezt abból a komoly meggyőződésből, hogy felfedezhető benne Turner „communitas” fogalma (Turner, 1967), s ezáltal beazonosítható az állampolgárságra nevelés eszközeként.

Az állampolgárság antropológiája

Edward Burnett Tylorhoz kötjük a kultúra első antropológiai meghatározását. (Letenyei, 2012). Szerinte a kultúra összetett egészként értelmezhető, részei azok az emberi képességek és szokások, amelyeket a társadalom tagjaként tanult (Tylor, 1871).

A modern társadalomban a polgár, az állampolgár szintén az antropológiai kutatás tárgyának számít. E téma francia kutatója Cathrine Neveu, aki kifejezetten az állampolgárság antropológiáját kutatta és hasonlította össze Nagy-Britannia és Franciaország között. Szerinte az állampolgárság antropológiai nézete egyszerre igyekszik megfogni a vertikális dimenziót, amely tágabb értelemben az egyének és az állam közötti kapcsolat, valamint a horizontális dimenziót, amely az állampolgárok közötti kapcsolat. Az állampolgárság lényegének azt tartja, hogy milyen saját értékekkel töltik meg, milyen kulturális és politikai tőkét tesz bele a társadalom. Az állampolgárság nem tartozik az antropológia klasszikus témái közé, de Neveu a francia társadalmat vizsgálva úgy találja, hogy nagyon is gyümölcsöző területe lehetne a diszciplinának, többek között azért is, mert komoly központi helyet foglal el a francia társadalom politikai megnyilvánulásaiban és teóriáiban (Neveu, 1998).

A kutatásunkhoz a kultúra fogalmát szükséges volt meghatározni. Értelmezésünkben a kultúra az ember mint társas lény szükségletére adott válasz, az összetartozás megnyilvánulása; egyben kiindulás is: az együttélés axiómája. A kultúra önálló fogalom, amely a civilizációt és az államiságot időben megelőzi. Az egyén csatlakozását és azonosulását segíti a közösséghez. Az emberek életmódjának olyan egyéni és társas szinten megnyilvánuló jellegzetességeit foglalja magában, amely által más emberi csoportoktól megkülönböztethetővé válik. E karakterisztikus jegyek jellemzően olyan tudatos, sokszor fizikai produktumot is eredményező szellemi tevékenységek, hiedelmek, szokások és emlékek, amelyek alkalmasak arra, hogy ez alapján időben és térben felismerhető legyen az adott kultúra. A rendelkezésre álló nyomok és ismeretek segítenek az adott kultúra hatásának és kontinuitásának vizsgálatában.

A személyi igazolvány megjelenése és szerepe társadalmunkban

Jelenkori kultúránk része az iratok állandó hordozása, használjuk őket a hatóságok és más magánszemélyek irányába is. A benne foglalt ránk vonatkozó információkhoz mi is, mások is viszonyulnak és változást idézhetnek elő az egyénben (pl. elírt név az igazolványon).

Annak ellenére, hogy ma már természetes, hogy az iratainkat állandóan magunknál tartjuk, ez nem volt mindig így. A Személyazonosító okmányok a XIX-XX. századi Magyarországon című írásában Nagy Pál és Papp József leírja, hogy a „személyazonosító okmányt, a társadalmi szükséglet hozta létre, történelmi mércével mérve nem is túl régen, két-három évszázada. A kezdeti okmányok csak mellékesen szolgálták a személy azonosítását, ám a társadalmi igények a kizárólag személyazonosító okmányokat is megteremtették.” (Nagy&Papp, 2003a)

Jelen tanulmányunknak nem célja a személyi igazolvány (könyvecske) és a személy azonosító igazolvány (műanyaglap) történetének részletes bemutatása, ebben a témában Nagy Pál és Papp József átfogó munkájára támaszkodnak ismereteink. (Nagy&Papp, 2003b)

Tanulmányuk rávilágít arra, hogy a személyazonosító okmányok magyarországi életében a személyi igazolvány, amelyet 1954-től állítottak ki egészen 2000-ig, milyen szigorú szabályozás alatt állott, és milyen adatgazdagsággal bírt, nyilvánvalóan a kontroll eszközeként.

Kutatásunk fókuszát alapján itt csak arra vállalkozunk, hogy az egyén és az okirat kapcsolatának legfőbb elemeit emeljük ki abból a szempontból, ami által az átmeneti rítusok közé sorolható volt a korhoz kötött kiállítása és átadása.

Állandó személyi igazolványt az ország minden 16 év feletti lakosa kapott (kivéve a nem magyar állampolgárok és az elmebetegek, valamint a kóboroknak tartott személyek (Purcsi, 2001). 1954-ben és 1955-ben osztották ki az első személyi igazolványokat. Onnantól kezdve már csak a fiatalokat kellett évente ellátni első állandó személyi igazolvánnyal. 1969-től ez a korhatár 14 éves korra változott. Az átadást igyekeztek ünnepélyes keretek között megszervezni: az igazolvány a mai plasztiklaphoz képest nagy volt: 8×12 cm méretű, bordó színű könyvecske, számozott oldalakkal. A fedőlapon felirat és az aktuális magyar címer volt látható, a lapjai vízjelén kezdetben a Szabadságszobor, majd ötágú csillag volt halvány háttérként feltüntetve.

A személyi igazolvány tartalmazta az igazolvány tulajdonosának fényképét, aláírását és az egész addigi életét a személyes kapcsolódási pontokkal egyetemben (szülők, házastárs, gyerekek), minden változást nyomon kellett követni benne. Az igazolvány helyettesítette az anyakönyvi kivonatokat, az állampolgársági bizonyítványt, igazolta a lakhatást és a munkahelyet is.

1979-ben bevezették az egységes személyi számot a népességnylvántartásban, emiatt 1981-től ez érvényességi feltétele lett az okiratnak. Viszont 1991-től az igazolványok már nem tartalmazhattak adatvédelmi okokból többé személyi számot.

1980-ban jelent meg Bródy János „Személyi igazolvány” című dala, a dal szövege és az ahhoz készült klip is kordokumentum, a művészet eszközével mutatta be a személyi

igazolványon mindent nyomon követő állam és az egyén kapcsolatát: „Személyi igazolvány, van, tehát én létezem.”

A rendszerváltozás több mindent megváltoztatott, így a személyi igazolványban lévő információk mennyiségét és tartalmát is. 2000-ben a személyi igazolvány helyett megérkezett a műanyagból gyártott személyazonosító igazolvány. Monopóliuma megszűnt, az útlevél, majd 2001-től a kártya típusú vezetői engedély szintén személyazonosításra alkalmas okmánnyá vált.

Vizsgálódásunk szempontjából 2009-ben eszközölték a legjelentősebb módosítást, mivel azóta a 14 éven aluli gyerekeknek, sőt a csecsemőknek is kell, hogy legyen személyazonosításra alkalmas igazolványa. S bár ez azt jelenti, hogy az állam minden állampolgárának megoldotta a személyazonosítást, de ezzel együtt le is mondott az igazolvány átadásának rituáléjáról. Az a tény, hogy nem törekedett az állam a rituálé pótlására, arra enged következtetni, hogy nem ismerte fel benne az állampolgári önkategorizáció eszközét. „Az önkategorizáció az a folyamat, amelynek során magunkat egy csoport tagjaként azonosítjuk.” (Smith & Mackie, 2004, p. 851)

A személyi igazolvány az egyén és az állam közötti kapcsolat tárgyiasult formája, olyan jelzés, amely a kamaszkorban az idő múlására emlékeztetett: a gyermekkor végére és a nagykorúság közeledtére, az átmenet érzését erősíti és kijelöli a követendő irányt a biztos közösséghez tartozáshoz.

A személyi igazolvány és a felnőtté válás kapcsolata: az állampolgárságra nevelés lehetősége

A felnőtté válás más, régebbi kultúrák körében sokszor nehezen megszerezhető, kívánatos rang volt a társadalomban. A fiatalok érettségét hol a betöltött kor, hol az elsajátított gyakorlat, tudás jelezte, és vált ezáltal a felnőttek közösségének tagjává. Most is megtalálhatjuk a Föld különböző pontjain a nyomait ezeknek az ünnepeknek, ahol a felnőtt közösség ünnepélyesen befogadja a korhatárt elérő tagjaikat: Mexikóban a nővé váló lányokat ünneplik, ez a felnőtté váló kamaszlányok ünnepe, elnevezése is árulkodó, Quinceañera, azaz 15 év (Davalos, 1996). A zsidó fiataloknál is ünnepélyes keretek között zajlik a felnőtté válás vallási ünnepe, a Bar és Bat Mitzvah, amikor a 13 éves fiú és 12 éves lány a parancsolatok fiává, illetve lányává válik (Kahn, 1995). A japán fiatalok 20 évesen lesznek a társadalmuk felnőttként elismert tagjai, ez az ünnep éppúgy a családé, mint az államé: Seijin-shiki, után szavazhatnak, törvényesen fogyaszthatnak alkoholt, és szülői engedély nélkül házasodhatnak (Snoddy, 2013). Az említett három ünnepélyen túl ismerünk olyanokat is, amelyek fájdalommal járnak, és úgy lép be a fiatal a felnőttkorba, hogy közben megterhelő és emlékezetes próbát kell kiállni. Ezek között vannak olyan fájdalmas kihívások, mint a braziliai Satere-Mawe törzs szokása: 10 percig kell viselni egy „kesztyűt”, amelyben erősen csípő hangyák vannak. A fájdalmat rezzenéstelenül kell bírnia a jelöltnek (Carvalho, 2019). Etiópiában is ehhez a csoporthoz sorolható a Hamar törzs ünnepe. Náluk a törzs fiútagjait megostorozzák a családjuk előtt, majd a törzs négy tehenet egymás mellé állít és az állatok hátán végig kell szaladniuk (Duff, 2012). Ezeknél az ünnepeknél jóval fájdalmasabb szertartások is léteznek, amikor örök életre szóló

nyoma marad a testen a körülmetélésnek, tetoválásoknak, rituális sebhelyeknek és csonkításoknak. Az adott társadalom ezt várja el a tagjaitól, a fiatalok kénytelenek eleget tenni neki, ezért alávetik magukat a helyi szokásoknak, amelyek sokszor megsértik a gyermekek jogait (Brazeau, 2009). Az ezt követő felnőtt lét rangot jelent a közösségben, amely talán képes kárpótolni a túlélő próba fájdalmát. Elmondható, hogy hatalmas a távolság a mamahotelben lakó nyugati fiatalok és a felnőttként történő elismerésért az egészséget, és magát az életet is veszélyeztető törzsi ifjak között. A nyugati kultúrában többnyire elhomályosultak azok a jelentéstartalmak, amelyek a felnőttkorral hozhatók összefüggésbe: ilyen például a bérálás szentsége, amely a transzcendens világgal köti össze a fiatalot, az első bál szokása pedig az immanenciában jó példa ugyanerre.

A 2009. évi intézkedéssel a személyi igazolványt megfosztották a 14. életév betöltéséhez kötődő varázsától, amely pedig a gyermekkor végén, a kamaszkor - *Ki vagyok én?* - útkeresésében adott segítséget a fiataloknak. Bár nem kapcsolódott össze a nagykorúság fogalmával, jelentősége abban állt, hogy mégis a felnőttkorra készítette fel. A személyi igazolvány az államhoz tartozásra hívta fel a figyelmet, a 14 éves magát állampolgárként definiálhatta általa, de egy köztes állapotban a 18. életév betöltésig.

Ez alapján lehetséges az állampolgárságra nevelés témakörében van Gennep és Turner munkájának továbbgondolása (van Gennep, 2007; Turner, 1967) és a társas identitásra vonatkozó szociálpszichológiai kutatási eredményekkel történő alátámasztása.

Az antropológia egyik fontos területe a társadalmi struktúra és az egyén viszonya. Van Gennep 1909-ben alkotta meg az átmeneti rítus fogalmát (*rite de passage*), arra vállalkozott művében, hogy „hangsúlyozza az egyéni élet folyamán végbemenő nagy állapotváltozásoknak a mindenkor társadalmi közegbe való beágyazottságát”. (Verebélyi, 2009) Van Gennep hármas tagolást végzett: az elválasztó rítusokat, az átmeneti rítusokat és a befogadó rítusokat különböztette meg (van Gennep, 2007).

Turner ebből indult ki, szerinte az egyes ember társadalomban betöltött státuszának változásakor átmeneti rítusok vannak jelen. A turneri szakaszok a következők: 1. az előző társadalmi státusztól történő elszakadás, 2. liminális szakasz, 3. az egyén integrálódása az új társadalmi státuszba (Bohannon & Glazere, 2006). Ezt az átmeneti rítust szemléljük példaként összehajló fák alagútjaként, amely izgalmas, titokzatos, de a külvilág fényei azért be-bevilágítanak, tudjuk honnan indultunk és sejtethető az is, hogy hová érkezünk, de az alagútban töltött idő sejtelmes várakozást/vágyakozást ébreszt (Nyúl, 2017).

A Turner által bevezetett két antropológiai szakkifejezés, a *communitas* és az azt időrendben megelőző liminalitás, szintén ehhez a kérdéskörhöz vezethető vissza. Ha elfogadjuk Turner gondolatát, hogy a rituális jelentések a társadalmi jelentések kódolt megfelelői, és ezek a rituális kódok jelentős hatást gyakorolnak az emberek gondolkodására (Douglas, 1984), akkor azt is el lehet e logika alapján ismerni, hogy a társadalmi jelentések is jelentős hatást gyakorolhatnak az emberek gondolkodására, ráadásul úgy, hogy sokszor nem is tudatosul, hogy rituális jelentés is társul hozzá. A közbülső liminális állapot és a *communitas*ból való részesedés során az egyén megtapasztalja a csoporttagságot (Bohannon & Glazere, 2006). Az aktív állampolgárság pont ezért fogalmazódik meg oly sokszor formális és nemformális nevelési célként: a csoporttagság aktív megélése nélkül a demokratikus állampolgárság lényegét veszti. A

személyi igazolvány kamaszkorhoz kötött csoportos átadása átmeneti rítusként átvezetett az új társadalmi státuszba.

„Az, amit magunkról gondolunk vagy érzünk, ahogyan kifejezzük magunkat, jóformán az életünk minden területét befolyásolja.“ (Smith & Mackie, 2004, p. 189) Az önmagunkról kialakított képünkhöz felhasználjuk mások reakcióit is. Az így kapott információk és felismerések alapján alakul ki az énfogalmunk, amely meghatározóvá válik, és amelynek megfelelni kívánunk, „a self irányítja gondolatainkat, érzéseinket és viselkedésünket.“ (Smith & Mackie, 2004, p. 190) A társas identitás megerősödése az énképben visszahat, és ösztönzi az egyént a társadalmi cselekvésre. A szociálpszichológiai eredmények szerint az aktiválódott csoporttagság (Turner és mtsai, 1987) által az egyén a közössége felé elkötelezetté és cselekvővé válik. A szociálpszichológia részletesen vizsgálja az egyén és a csoport kapcsolatát. Állampolgárként is működnek a feltárt mechanizmusok: amikor az állampolgár megtalálja helyét a közösségben, akkor ez amiatt van, mert magát tipikus csoporttagként határozza meg és aktiválódott a tagsága (Turner és mtsai, 1987).

Ha az állampolgárok közösségével az egyén azonosulni tud, akkor állampolgárként határozza meg magát, tehát az énfogalmának is rész lesz az állampolgári identitás. Az állampolgári nevelés így elérheti azt a célját, hogy a társas identitás egy jól működő, az egyénben jó érzéseket keltő közösséghez tartozást erősítsen kognitív és társas folyamatok révén. A kamaszkorú állampolgároknak kiállított személyi igazolvánnyal olyan átmeneti rítust alkotott az állam, amely az állampolgári nevelés informális eszköze volt. A 2009-es változással viszont az állam gyakorlatilag önként lemondott erről, miközben nem pótolta semmivel.

A példánál maradva, az összehajló fák közötti alagút a liminális szakasz, a küszöb jellegű szakasz, a transitban töltött idő. A kiskorú állampolgárra vonatkozó magyarországi szabályozások korhatári választóvonalja jellemzően egybeesett a személyi igazolvány kiállításának idejével. A személyi igazolvány így nagy eséllyel jelzésértékűvé vált birtokosa szemében: a gyermek, már serdülővé vált, rá már más szabályok vonatkoznak. A személyi igazolvány a felnőttek világának a része volt, amely még teljes egészében nem vált elérhetővé, hiszen a 14-16 évesnek nincs még titulusa, nincs még házasútja, gyermeke, munkahelye, de az igazolvány lapjai várták ezeket a bejegyzéseket. A személyi igazolvány egy „útlevelel” volt a felnőttvilágba. És mivel az állam szólította meg a fiatalt, ezért a serdülő óhatatlanul állampolgári szerepében jelent meg ebben a helyzetben. Az állam által kiállított okmány az önkategorizáció eszközeként volt képes hatni az egyénre még akkor is, amikor formája már plasztikkártya lett és a korábbiakhoz képest kevesebb adatot tartalmazott. Az átadás idejének és módjának változása szüntette meg a jelentőségét az állampolgári nevelésben.

Ezért állítjuk azt, hogy a régebben még együttesen, az iskolában, a rendőrségen, esetleg a tanácsház dísztermében a diákoknak ünnepélyes keretek között átadott személyi igazolvány a 14-16 éves fiatalokban elindította az érzést, hogy ez már komoly, kvázi felnőtt jogosultság megszerzése, és minden feltétel adott volt hozzá, hogy az idegen és titokzatos közigazgatási eljárást átmeneti rítusként éljék meg.

Az átmeneti rítus pedig megajándékozta az egyént a szent közösség élményével, ahová jó tartozni. Ha lefordítjuk ezt a vizsgált eljárásra, akkor a communitas megélése

megtörtént a kortársakkal, majd ennek folytatásaként történt a belépés Magyarország nagykorú lakosai közé, ahová törekedett az átmenet során a fiatal állampolgár.

Úgy véljük, hogy a személyi igazolvány megszerzésének ideje és körülményei, a társadalom felnőtt tagjainak a reakciói ezzel kapcsolatban és az állam jelzése a kiskorú állampolgárai felé arról, hogy számol velük, mind „öntudatlanul” segítették a felnőtté és felelős állampolgárrá válást.

Összegzés

Az első személyi igazolvány átvétele napjainkban már nem tud olyan meghatározó élménnyé válni Magyarországon, mint ahogyan az idősebb generációk emlékezetében él. A 14. életév betöltése emlékezetes állomás volt számukra a növekedésben, amikor a magyar állam ünnepélyes formában átadta az okiratot. Ez gesztusként értékelhető a magyar felnőtt társadalom részéről, a korhoz kötöttsége, a rájuk vonatkozó jogszabályi változások, az ünnepélyes átadás, majd az okirat állandó kéznél tartása nem engedte számukra elfeledni, hogy négyéves átmeneti időszakon kelnek át a nagykorúság felé. A magyar állam a személyi igazolvány korhoz kötött gyakorlatával érthette el közvetlenül a fiatalokat, s az állampolgári lét felismerését segítette ez a folyamat, ami számukra új és elgondolkodtató volt. A 16 majd 14 éves korhoz kötött kötelező kiállítás és kézhezvétele átmeneti rítusként volt jelen a magyar fiatalok életében, amely ezáltal jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy ráébredjenek és felkészüljenek a nagykorúsággal együtt járó állampolgári jogokra és kötelezettségekre. Sajnálatos, hogy anélkül változtattak 2009-ben az okirat kiállításának gyakorlatán, hogy figyelembe vették volna az identitásformálásban vele járó űrt. Az összehasonlítás igazolja a személyi igazolvány átvételének rítusként történő értelmezését. Ez a felismerés azért is fontos, mivel jelenleg Magyarországon nincsen olyan eszköz az állampolgárságra nevelésben, amely a fiatalokat olyan erővel készíti a jogkövető állampolgári lét felismerésére, mint ahogyan erre az első személyi igazolvány átadása volt a korábbiakban képes. Ez a fel nem ismert, vagy eléggé nem hangsúlyozott beavatás olyan űrt hagyott maga után, amelynek kitöltése az állampolgárságra nevelés jövőbeli feladata. A kulturális antropológia olyan összefüggésekre és mulasztásokra mutat rá az állampolgárságra nevelés témájában, amelyek mentén további mélyfúrások indokoltak.

Irodalomjegyzék

- Abélès, M. (2007). *Az állam antropológiája*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Bohannon, P. & Glazer, M. (2006). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem Kft.
- Brazeau, M. (2009, június 17). Nyugat-afrikai gyerekek felvilágosítása rádió segítségével. *OFI*. <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/internet-mediaetika/nyugat-afrikai-gyerekek> Letöltés dátuma: 2020. október 31.
- Bródy János: Személyi igazolvány <https://www.youtube.com/watch?v=D1y2YJUipso> Letöltés dátuma: 2020. október 31.
- Carvalho, J. M. (2019). *Ritual de passagem: das terras indígenas as áreas urbanas dos Sateré-Mawé*. Manaus: Editora UEA.
- <http://repositorioinstitucional.uea.edu.br/bitstream/riuea/1566/1/Ritual%20de%20passagem%20das>

- %20terras%20ind%c3%adgenas%20%c3%a0s%20%c3%a1reas%20urbanas%20dos%20Sater%c3%a9-Maw%c3%a9.pdf Letöltés dátuma: 2020. október 31.
- Davalos, K. (1996). "La Quinceañera": Making Gender and Ethnic Identities. *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 16 (2/3), 101-127. doi:10.2307/3346805
- Douglas, M. (1984). Obituary Victor Turner. *RAIN* <http://www.therai.org.uk/archives-and-manuscripts/obituaries/victor-turner> Letöltés dátuma: 2020. október 31.
- Duff, P. (2012) Dancing with Bulls? An exploration of Indus iconography showing dynamic interaction between humans and bulls. Lucy Cavendish College. https://www.academia.edu/2142088/Dancing_with_Bulls_An_exploration_of_Indus_iconography_showing_dynamic_interaction_between_humans_and_bulls Letöltés dátuma: 2020. október 31.
- Kahn, N. E. (1995). The Adult Bat Mitzvah: Its Use in the Articulation of Women's Identity. *Affilia*, 10(3), 299-314. <https://doi.org/10.1177/088610999501000306>
- Letenyey, L. (2012). *Kulturális antropológia Elméletörténet*, TeTT Consult-Typotex Kiadó.
- Nagy, P. & Papp J. (2003 a). Személyazonosító okmányok a XIX-XX. századi Magyarországon Rezümé http://hbml.archivportal.hu/id-1162-szemelyazonosito_okmanyok_xix_xx.html Letöltés dátuma: 2020. október 31.
- Nagy, P. & Papp J. (2003 b). Személyazonosító okmányok a XIX-XX. századi Magyarországon. In Radics Kálmán (Ed), *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIX* (pp. 401- 429). A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár igazgatója. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/HABM_Evk_29/?query=SZO%3D\(nemere\)&pg=428&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/HABM_Evk_29/?query=SZO%3D(nemere)&pg=428&layout=s) Letöltés dátuma: 2020. október 31.
- Neveu, C., Bier, B. & Roudet, B. (1998). Pour une anthropologie de la citoyenneté, une approche comparative France/Grande-Bretagne. *Agora débats/jeunesses*, 12, 43-51.
- Nyúl. E. A. (2017). Kulturális antropológia és a személyi igazolvány. (poszter) HERA 2017 Innováció, kutatás, pedagógusok HuCer 2017 Konferencia
- Purcsi, B. G. (2001). Fekete személyi igazolvány és munkatábor: Kísérlet a cigánykérdés "megoldására" az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő*, 6(6), 26-37. https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/romaszovegtar/Fekete_szemelyi.pdf Letöltés dátuma: 2020. október 31.
- Smith, E. R., & Mackie, M. D. (2004). *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Snoddy, S. W. (2013). Japan: Seijin & Identity. *Worcester Polytechnic Institute*. <https://digitalcommons.wpi.edu/iqp-all/1627> Letöltés dátuma: 2020. október 31.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Basil Blackwell.
- Turner, V. W. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- Tylor, E. (2010). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom (Cambridge Library Collection - Anthropology)*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511705953
- van Gennep, A. (2007). *Átmeneti rítusok*. Budapest: L'Harmattan.
- Verebélyi, K. (2009). Átmenetek — rítusok. In Lajos K. & Tapodi Z. M. (Eds), *A hagyomány burkai: tanulmányok Balázs Lajos 70. születésnapjára* (pp. 77-92.). Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társ. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/ro/kriza_tarsasag_evkonyv_33/page_s/007_atmenetek_ritusok.htm Letöltés dátuma: 2020. október 31.